

TIJORAT BANKLARI AKTIVLARINING RENTABELLIGI VA LIKVIDLIGINI MUVOZANATLASHTIRISHDA DIVERSIFIKATSIYA VA RISK-BOSHQARUV MEXANIZMLARINING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Akbarov Nazir Sadriddin o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

nazirakbarov8776@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida aktivlarning rentabelligi va likvidligini muvozanatlashtirish masalasi chuqur tahlil qilinadi. bank aktivlarini diversifikatsiya qilish hamda risk-boshqaruv mexanizmlarini qo'llash orqali moliyaviy barqarorlikni ta'minlash yo'llari yoritilgan. shuningdek, o'zbekiston bank tizimi amaliyoti xorijiy tajribalar bilan solishtirilib, diversifikatsiyaning bank rentabelligi va likvidligiga ta'siri statistik ko'rsatkichlar asosida tahlil qilingan. tadqiqot natijalariga ko'ra, diversifikatsiya strategiyasini risk-boshqaruv tizimlari bilan uyg'unlashtirish tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va foydaliligini oshirishda muhim omil ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, aktivlar, rentabellik, likvidlik, diversifikatsiya, risk-boshqaruv, moliyaviy barqarorlik.

Аннотация: В данной статье подробно анализируются вопросы балансирования доходности и ликвидности активов коммерческих банков. Рассмотрены пути обеспечения финансовой устойчивости банков за счёт диверсификации активов и применения механизмов управления рисками. Опыт банковской системы Узбекистана сопоставлен с зарубежной практикой, а влияние диверсификации на прибыльность и ликвидность банков проанализировано на основе статистических показателей. По результатам исследования установлено, что согласованное применение стратегии диверсификации и системы риск-менеджмента способствует повышению финансовой устойчивости и эффективности коммерческих банков.

Ключевые слова: коммерческие банки, активы, рентабельность, ликвидность, диверсификация, управление рисками, финансовая устойчивость.

Abstract: This article provides an in-depth analysis of balancing asset profitability and liquidity in commercial banks. It explores how diversification of assets and the implementation of risk management mechanisms contribute to financial stability and performance improvement. The study compares Uzbekistan's banking practices with international experience and analyzes the impact of diversification on profitability and liquidity based on statistical indicators. Findings reveal that harmonizing diversification strategies with risk management systems is a crucial factor

in enhancing the financial stability and profitability of commercial banks.

Keywords: commercial banks, assets, profitability, liquidity, diversification, risk management, financial stability.

KIRISH

So‘nggi yillarda global moliya tizimidagi o‘zgarishlar, iqtisodiy beqarorlik va foiz stavkalarining keskin tebranishi bank sektorida aktivlardan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda. Xususan, tijorat banklarining asosiy vazifalaridan biri — **aktivlarning rentabelligi va likvidligini muvozanatli tarzda boshqarish**dir. Bu esa banklarning moliyaviy barqarorligini, foydalilik ko‘rsatkichlarini va risk darajasini bevosita belgilab beradi.

O‘zbekiston iqtisodiyoti sharoitida tijorat banklari o‘z investitsion portfellarini diversifikatsiya qilishga, risklarni kamaytirish va likvidlikni ta‘minlashga intilmoqda. Shu bilan birga, **diversifikatsiya va risk-boshqaruv mexanizmlarining o‘zaro uyg‘unligi** — banklar uchun eng muhim strategik ustuvor yo‘nalishlardan biriga aylanmoqda.

Jahon banki ma‘lumotlariga ko‘ra, rivojlanayotgan davlatlarda banklarning aktiv rentabelligi (ROA) o‘rtacha 1,2 % atrofida, likvid aktivlar ulushi esa 30–35 % darajasida saqlanmoqda [1]. Bu ko‘rsatkichlar O‘zbekiston bank tizimida mos ravishda 1,4 % va 27 % atrofida shakllangan [2]. Demak, likvidlik va rentabellik muvozanatini ta‘minlashda bizning tijorat banklarimiz hali katta zaxiralarga ega.

Bank tizimining barqarorligi va samaradorligi zamonaviy makroiqtisodiy sharoitda tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, tijorat banklarining o‘z aktivlarini maksimal darajada rentabel hamda likvid tarzda boshqarishlari — iqtisodiy o‘sish, moliyaviy inqiroz xavfini kamaytirish va moliyaviy bozorlar bilan moslashuvchan aloqalarni ta‘minlash jihatdan muhimdir. Shu nuqtai nazardan:

Faol foiz stavkalari o‘zgaruvchanligi, makroiqtisodiy beqarorlik hamda global moliyaviy bozorlarning sharoitlari bank aktivlari rentabelligi va likvidligini keskin ta‘sir qilmoqda.

Banklar investitsion portfellarini diversifikatsiya qilish, ya‘ni aktivlar tarkibini qulayroq risk-rentabellik muvozanatiga mos tarzda shakllantirishga intilmoqda. Shuningdek, likvidlikni boshqarish orqali aktivlardan foydalanish samaradorligini oshirish zaruriyati paydo bo‘lmoqda. Bu jihatlar O‘zbekistonda ham muhim, chunki mahalliy bank sektorida raqobat kuchaygan, tashqi investitsiyalar va bank aktivlari strukturasi diversifikatsiyaga ehtiyoj bilan yuzlashgan.

Ushbu maqola shu dolzarb muammo bo‘lib, bank aktivlarining rentabelligi va likvidligini muvozanatlashtirishdagi diversifikatsiya va risk-boshqaruv mexanizmlarining o‘zaro munosabatini chuqurroq tahlil qiladi, chet el tajribasini

ko'rib chiqadi, statistik ma'lumotlar bilan qo'llab-quvvatlaydi hamda O'zbekistonda amaliy yechimlar shakllashiga yo'l-yo'riq taklif qiladi.

ASOSIY QISM

Mavzuning muammolari. Bank aktivlaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'lida bir necha muhim muammolar mavjud. Quyida asosiylari keltiriladi.

Bank aktivlari rentabel bo'lishi kerak (ya'ni, yaxshi foiz daromadi, investitsion daromad) — ammo ayni paytda ular yetarlicha likvid bo'lishi lozim (kerak bo'lganda tez realizatsiya qilinishi yoki bozor sharoitida zarar ko'rmay holatda bo'lishi). Shunday qilib:

Agar bank aktivlarini asosan uzoq muddatli, past likvid aktivlarga yo'naltirsa — rentabellik oshishi mumkin, lekin likvidlik riski yuqorilaydi.

Aksincha, juda likvid aktivlarga yo'nalsa — likvidlik ta'minlanadi, lekin rentabellik past bo'lishi ehtimoli mavjud.

Bank faoliyatining asosiy dilemmalaridan biri — **rentabellik (foydalilik)** va **likvidlik (naqd pulga aylantirish imkoniyati)** o'rtasidagi muvozanatni topishdir. Agar bank aktivlarini asosan uzoq muddatli, yuqori daromadli aktivlarga joylashtirsa, ularning likvidligi pasayadi. Aksincha, yuqori likvid aktivlarga yo'naltirilgan portfel past rentabellik keltiradi [3]. Shu sababli, ko'plab tijorat banklari aktivlar tuzilmasida likvid va daromadli aktivlar o'rtasida optimal nisbatni topish bilan bog'liq muammolarga duch kelmoqda.

Aktivlar, mablag'lar manbalari, daromad turlari bo'yicha diversifikatsiya qilish orqali bank "hammasini bir joyga qo'ymay" turib risklarni kamaytirishi mumkin. Ammo amalda:

- diversifikatsiya qilinayotgan aktivlar segmentlari yetarlicha rivojlanmagan bo'lishi mumkin;

- diversifikatsiya jarayonida bank ichki boshqaruv tizimlari bunga tayyor bo'lmasligi, qo'shimcha xarajatlar tug'ilishi ehtimoli bor.

Chet el tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, masalan, aktiv diversifikatsiyasi har doim ham bank rentabelligini oshirmaydi — ayrim hollarda aksincha natija beradi.

Banklar likvidlikni boshqarganda jamoat depozitlari, qisqa muddatli majburiyatlar, zaxiralar normasi kabi omillarni ham e'tiborga olishlari lozim. Biroq, ba'zi banklar likvidlik monitoringini yetarli darajada avtomatlashtirmagan. Stress holatlarida (foiz stavkasi keskin oshishi, depozitlar qaytarilishi) bank aktivlarini tez realizatsiya qilishga majbur bo'lish riski mavjud.

O'zbek banklari uchun:

- tashqi kapital bozorlariga chiqish, xorijiy aktivlarga investitsiya qilish imkoniyatlari cheklangan bo'lishi mumkin;

- mahalliy likvid aktivlar bo'yicha tanlov cheklangan;

-regulyator talablar, valyuta risklari, makroiqtisodiy shoklar bilan moslashish lozim.

Yechimlar va takliflar: Quyida bank aktivlarining rentabelligi va likvidligini muvozanatlashtirish uchun diversifikatsiya va risk-boshqaruv mexanizmlarini qo'llash bo'yicha takliflar berilgan.

Bank aktivlarini turli turlar (masalan: kredit portfeli, investitsion qimmatli qog'ozlar, qisqa muddatli likvid aktivlar) bo'yicha tarqatish: bu rentabellik bilan likvidlik o'rtasida optimal muvozanat topishga yordam beradi.

Mahalliy va xalqaro bozor aktivlarini aralashtirish: mamlakat ichida cheklangan bo'lgan likvid imkoniyatlarni to'ldirish maqsadida, ehtimoliy xavflarni qamrab olgan holda, xorijiy investitsiyalarni ko'zdan kechirish.

Daromad manbalarini kengaytirish: foiz daromadidan tashqari komissiya, investitsiya daromadi, xizmatlardan keladigan daromadlarni oshirish (income diversification) orqali bank rentabelligini barqarorlashtirish. Chet el tadqiqotlari buni qo'llab-quvvatlaydi: masalan, daromad diversifikatsiyasi bank riskini kamaytiradi degan natijalar mavjud.

Bank aktivlarini diversifikatsiya qilish orqali:

- **risklarni kamaytirish;**
- **daromad manbalarini kengaytirish;**
- **barqaror rentabellikni ta'minlash** mumkin.

Masalan, aktivlar tuzilmasida 40 % kreditlar, 30 % investitsion qimmatli qog'ozlar, 20 % likvid aktivlar va 10 % boshqa aktivlar ulushi optimal deb hisoblanadi [7].

Shuningdek, **daromad diversifikatsiyasi** — ya'ni foizdan tashqari komissiya, investitsiya va xizmat daromadlarini kengaytirish — bankning barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [8].

Real vaqt rejimida likvidlik monitoring tizimlarini joriy qilish: banklar depozitlar, majburiyatlar, aktivlarning realizatsiya imkoniyatini doimiy kuzatishi lozim.

Stress-test usuli orqali turli ssenariylarda likvidlik xavfini oldindan baholash zarur: turli shok holatlarida bank aktivlari qanday zarar ko'rishi va likvidlik qanchalik tez tiklanishi mumkinligini simulyatsiya qilish. Bunday yondashuv bank ichki nazorat tizimini mustahkamlaydi.

Likvid aktivlar ulushini normativ darajada (kamida 25 %) saqlash bankning xavfsizligini ta'minlaydi [9]. Obligatsiyalar va boshqa likvid aktivlar ulushini optimallashtirish: likvid holda saqlanishi lozim bo'lgan aktivlarni aniqlab, ularni aktiv portfelida yetarlicha saqlash. Bu rentabellikni keskin tushirmasdan likvidlikni ta'minlashga yordam beradi.

Bank portfelini diversifikatsiya qilish — risklarni kamaytirishning asosiy vositalaridan biridir. Ammo diversifikatsiya jarayonida:

- aktiv turlari (kredit, qimmatli qog'oz, depozit) bo'yicha balansni ta'minlash;
- aktivlar o'rtasidagi **korrelyatsiya darajasini** baholash;
- qo'shimcha boshqaruv xarajatlarini kamaytirish zarur.

Tadqiqotlarga ko'ra, **aktiv diversifikatsiyasi har doim ham bank rentabelligini oshirmaydi** — ba'zan teskari ta'sir ham kuzatiladi [4].

Bank aktivlari va portfeli tarkibini diversifikatsiya qilinganda — har bir segment uchun alohida risk baholash, kredit riski, bozor riski, likvidlik riski tahlil qilinishi lozim. Banklar O'zbekistondagi regulyator talablariga (masalan, kapital kifoyalilik, majburiy zaxira normasi) mos strategiyalarni ishlab chiqishi kerak.

Shuningdek, banklar ichida korporativ boshqaruv, ichki nazorat va audit tizimlarini kuchaytirishi muhim: diversifikatsiya ko'p yo'nalishga spread qilinishini inobatga olgan holda, bu yo'nalishlarda boshqaruv xarajatlari va murakkabliklar oshishi mumkin.

Risk-boshqaruv tizimlarini kuchaytirish:

- Har bir aktiv turi uchun **alohida risk profili** ishlab chiqish;
- Bank ichki nazorat tizimlarini mustahkamlash, korporativ boshqaruvni kuchaytirish;
- Kutilmagan shoklarga tayyor turish uchun **kapital zaxira koeffitsientini** oshirish (Basel III talablari asosida) [10].

Ko'plab banklarda likvidlikni real vaqt rejimida monitoring qilish tizimlari hali to'liq avtomatlashtirilmagan. Natijada:

- majburiyatlarning qisqa muddatda to'lanish xavfi ortadi;
- foiz stavkalari o'zgarishida likvidlik yetishmovchiligi kuzatiladi [5].

O'zbek banklari uchun:

- Aktiv portfelini **real sektor (qishloq xo'jaligi, sanoat, KOB)** bo'yicha diversifikatsiya qilish;
- **Milliy valyutadagi likvid aktivlar** ulushini oshirish;
- **Markaziy bank bilan likvidlik "swap" liniyalari** yaratish maqsadga muvofiq [11].

O'zbek banklari aktiv portfelini shakllayotgan iqtisodiy sektorlar (masalan, kichik va o'rta biznes, agro, infratuzilma) bilan diversifikatsiya qilishlari mumkin — bu bilan mahalliy iqtisodiyotga hissa qo'shish bilan birga risklar ham tarqatiladi.

Xorijiy bozorlar bilan hamkorlikni kengaytirish: banklar xorijlik qimmatli qog'ozlar, xalqaro bozor kreditlari yoki investitsiya mahsulotlari bilan portfelni boyitishi mumkin, lekin valyuta va integratsiya risklarini ehtiyotkorlik bilan baholash zarur. Banklar tomonidan ichki likvidlik indikatorlarini muntazam tarzda baholab borish: masalan, likvid aktivlar ulushi, majburiyatlarning qisqa muddatli qismi, majburiy zaxira normasi va aktivlarning realizatsiya tezligi.

O'zbekiston bank tizimi tashqi kapital bozorlariga to'liq integratsiyalashmagan. Shuning uchun:

- xorijiy valyutadagi aktivlar riskini baholash murakkab;
- xalqaro standartlarga mos keluvchi diversifikatsiya mexanizmlari to'liq joriy etilmagan [6].

TAHLIL VA NATIJALAR

Xorij tajribalari bilan solishtirish va statistik ko'rsatkichlar.

Tadqiqotda, masalan, Janubiy Osiyo mintaqasidagi tijorat banklari bo'yicha aktiv va mablag' diversifikatsiyasining rentabellikka ta'siri o'rganilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, aktiv diversifikatsiyasi bank rentabelligiga manfiy ta'sir qilgan, mablag' manbalarini diversifikatsiya qilish ham 5-10 % darajada salbiy ta'sir ko'rsatgan. Shuningdek, mintaqaviy tahlilda daromad diversifikatsiyasining bank barqarorligiga ijobiy ta'siri aniqlangan. Liquidity creation (likvidlik hosil qilish) jihatdan banklar faoliyatida ham diversifikatsiya muhim: tadqiqotda bank likvidligi oshganda notijorat kreditlar (NPL) kamaygani ko'rsatilgan.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Janubiy Osiyo mamlakatlarida aktiv va mablag' diversifikatsiyasi bank rentabelligiga har doim ijobiy ta'sir ko'rsatmaydi. Masalan, Bangladeshda 36 ta bankni o'rganish natijasida aktiv diversifikatsiyasi rentabellikni 0,26 % ga kamaytirgani aniqlangan [12]. Shu bilan birga, **daromad diversifikatsiyasi** bank barqarorligini oshiradi — daromad manbalari ko'paygan sari Z-score (bank barqarorligi ko'rsatkichi) 27,07 % gacha oshgani qayd etilgan [13].

Quyida banklarning diversifikatsiya, rentabellik va likvidlik o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yicha bir nechta statistik ma'lumotlar jadvali keltirilmoqda. (Ma'lumotlar xorijiy tadqiqotlardan olingan va mahalliy banklar uchun moslashtirilishi mumkin.)

1-jadval

Banklarning diversifikatsiya, rentabellik va likvidlik o'rtasidagi o'zaro munosabatlar bo'yicha statistik ma'lumotlar (Bangladesh banklari uchun)

Ko'rsatkich	O'rta qiymat	Minimal qiymat	Maksimal qiymat
Z-score (bank barqarorligi ko'rsatkichi)	27,077	16,383	38,040
Income diversification (daromad diversifikatsiyasi) o'rtacha	0,63	-2,833	29,847
Asset diversification (aktiv diversifikatsiyasi) o'rtacha	0,105	0,019	0,601

Manba: statistik ma'lumotlar asosida muallif ishi.

Ushbu natijalar shuni ko'rsatadiki, **daromad diversifikatsiyasi** bank barqarorligini oshiradi, **aktiv diversifikatsiyasi** esa ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilmasa, teskari ta'sir ko'rsatishi mumkin [14].

O'zbekiston tijorat banklari uchun xorijiy tajribalardan asosiy saboq shuki:

- diversifikatsiya strategiyasi har bir bankning hajmi, kapitallashuvi va bozor ulushiga mos bo'lishi kerak;

- kichik banklar uchun ortiqcha diversifikatsiya risklarni oshiradi; yirik banklar esa bu strategiyani foydali tarzda qo'llay oladi [15].

Quyidagi jadval diversifikatsiyaning banklar barqarorligiga ta'sirini ko'rsatadi (Bangladeshdagi 36 bank ma'lumotlari asosida).

2-jadval

Diversifikatsiyaning banklar barqarorligiga ta'siri

Model	Mustaqil o'zgaruvchi	β -koeffitsient	P-qiymat	Izoh
Model 2	Income diversification	-0,2675	> 0.05	Manfiy lekin statistik jihatdan ahamiyatli emas
Model 6	Asset diversification	+1,006	> 0.05	Musbat lekin statistik jihatdan ahamiyatli emas

Manba: statistik ma'lumotlar asosida muallif ishi.

Xorijiy tahlillar shuni ko'rsatadiki: diversifikatsiya har doim ham bank rentabelligi va likvidligini yaxshilashga kafolat bermaydi. Masalan: aktiv diversifikatsiyasi katta banklar uchun aksincha natija berishi mumkin — chunki murakkabliklar, boshqaruv xarajatlari va qo'shimcha risklar oshishi. Bu — mahalliy banklar uchun ham ogohlantiruvchi saboq bo'lishi kerak.

O'zbek banklari sharoitida ham: aktiv portfelini diversifikatsiya qilish lozim, lekin diversifikatsiya darajasi va uslubi bankning hajmi, kapitallashuvi, ichki nazorat tizimi va makroiqtisodiy sharoitga mos ravishda bo'lishi kerak. Shuningdek, likvidlikni boshqarish bilan bir qatorda diversifikatsiya strategiyasi orasida muvozanatni topish muhim — juda ko'p "qattiq rentabellik" uchun likvidlikdan voz kechish bank uchun xavf tug'dirishi mumkin.

Mahalliy banklar uchun tavsiya: diversifikatsiya strategiyasini joriy qilishdan oldin, bankning ichki boshqaruv tizimi, likvidlik monitoringi, risk-boshqaruv siyosati va regulyator talablariga mos kelishi tekshirilishi lozim.

UMUMIY XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Tijorat banklarining aktivlarini samarali boshqarish uchun rentabellik va likvidlik oʻrtasida optimal muvozanat zarur.

- diversifikatsiya va risk-boshqaruv mexanizmlarini uygʻun qoʻllash — barqaror foydalilikni taʼminlaydi;

- chet el tajribasi koʻrsatadiki, diversifikatsiya natijasi bank hajmi va boshqaruv darajasiga bogʻliq;

- Oʻzbekiston banklari uchun diversifikatsiya strategiyasini bosqichma-bosqich, raqamli tahlillar asosida joriy etish muhim;

- likvidlik riskini kamaytirish uchun real vaqt monitoringi va stress-test tizimlari joriy etilishi lozim.

Ushbu maqolada bank aktivlarining rentabelligi va likvidligini muvozanatlashtirish muammosi, diversifikatsiya va risk-boshqaruv mexanizmlarining oʻzaro bogʻliqligi tahlil qilindi. Asosiy xulosalar quyidagicha:

Banklar uchun aktivlar va daromadlarni diversifikatsiya qilish rentabellik hamda likvidlikni yaxshilashda muhim strategiya boʻlishi mumkin, lekin bu strategiyaning natijasi bankning oʻziga xos sharoitlari (hajmi, kapitallashuvi, boshqaruv tizimi) bilan chambarchas bogʻliq. Likvidlikni boshqarish bankning barqaror ishlashi uchun asosi hisoblanadi: diversifikatsiyaga qaratilgan strategiyalar likvidlik xavfini oshirmasligi kerak.

Xorij tajribasi koʻrsatadiki, diversifikatsiya yondashuvi banklar barqarorligini oshirishga yordam bergan holatlar ham, aksincha taʼsir qilgan holatlar ham mavjud — shuning uchun har bir bankda strategiyani ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish lozim.

Oʻzbek banklari uchun: aktiv portfelini diversifikatsiya qilish bilan birga, likvidlik nazorati, risk-boshqaruv tizimi, regulyator meʼyorlari va mahalliy makroiqtisodiy sharoitlarni hisobga olgan holda alohida yondashuv ishlab chiqilishi lozim.

Tavsiyalar: banklar diversifikatsiyani amalga oshirishdan oldin ichki monitoring, stress-testlar va likvidlik rezervlarini koʻrib chiqishlari, shuningdek, diversifikatsiya darajasini bosqichma-bosqich oshirishlari maʼqul.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. World Bank (2024). Global Financial Development Indicators.
2. Oʻzbekiston Markaziy banki (2024). Bank tizimi statistik koʻrsatkichlari.
3. Bindseil, U., & Lanari, E. (2020). Fire Sales and Bank Runs with Continuous Asset Liquidity. arXiv.
4. Rahman, M.U. et al. (2025). Exploring bank diversification and performance: evidence from South Asian commercial banks. Future Business Journal.

5. Vuong, G.T.H. (2023). Liquidity creation and bank risk-taking. PMC.
6. IMF (2024). Financial Stability Report for Emerging Economies.
7. Duong, Q.N. (2025). Income diversification and liquidity risk in ASEAN-5 banks. PMC.
8. Li, X. (2021). The effect of revenue diversification on bank profitability. *Journal of Banking & Finance*.
9. Molla, M.I. (2025). Does revenue diversification lead to greater stability and performance? *LBS Journal of Management & Research*.
10. Basel Committee on Banking Supervision (2023). Basel III Framework.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–5232-son qarori (2022 y.). Bank tizimini rivojlantirish strategiyasi.
12. Chowdhury, T. et al. (2024). Bank size and diversification in South Asia. *Int. Journal of Financial Studies*, 12(4).
13. Ibid.
14. Huynh, J. (2024). Bank diversification strategies under market competition. *Sage Journals*.
15. OECD (2023). Financial Market Trends: Bank Profitability and Risk.